

DIXI ET SALVAVI ANIMAM MEAM

Μια φράση - κλειδί από ένα βιβλίο - κλειδί
για το μυθιστόρημα *Η μανία με την Άνοιξη*

«...Τώρα θα μας κρίνει η Ιστορία. Δεν θα μιλήσω άλλο. Dixi et salvavi animam meam».

«Τι ήταν αυτό το τελευταίο που είπε;» ρώτησαν ψιθυριστά με μια φωνή Φλώρα και Μαρία.
«"Τα είπα και ξαλάφρωσε η ψυχή μου"», μετέφρασε εξίσου ψιθυριστά ο Σανιδόπουλος.

Η μανία με την Άνοιξη, σ. 336

Εκλεκτικές συγγένειες

Η στενή διακειμενική σχέση της *Μανίας με την Άνοιξη* με τη *Χαμένη Άνοιξη* του Στρατή Τσίρκα είναι γνωστή, εμφανής στο μυθιστόρημα (διαπερνάει όλη τη ραχοκοκκαλιά του) δηλωμένη από τον συγγραφέα στις συνεντεύξεις του και ποικιλοτρόπως σχολιασμένη από τους κριτικούς που θέλησαν να ασχοληθούν με το βιβλίο¹. Υπάρχει όμως και ένα άλλο βιβλίο με το οποίο συνομιλεί η *Μανία*. Όχι πάντοτε ευθέως και εμφανώς αλλά οπωσδήποτε, υπογείως.

Αυτό το βιβλίο (του οποίου τη δεσπόζουσα θέση στη *Μανία* ελάχιστοι σχολίασαν) δεν είναι μυθιστόρημα, είναι μια μυθική στην πολιτική φιλολογία μπροσούρα, γραμμένη από τον Μαρξ σχεδόν ενάμιση αιώνα πριν (1875): Η *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*. Η μικρή αυτή μπροσούρα² αποτελεί διαρκές σημείο αναφοράς στη *Μανία με την Άνοιξη* (αναφέρεται ευθέως τουλάχιστον δέκα φορές) και, υπό διαφορετικές οπτικές γωνίες, αποκτά κάθε φορά διαφορετικές συνδηλώσεις στην αφηγηματική εξέλιξη – συνδηλώσεις, οι περισσότερες από τις οποίες, ακόμα και για τον μη προσεκτικό αναγνώστη, δύσκολα περνούν απαρατήρητες.

Ο αναγνώστης που είναι ενήμερος για το περιεχόμενο της συγκεκριμένης πολεμικής του Μαρξ³ είναι βέβαιο ότι, σε ένα δεύτερο, ευρύτερο επίπεδο ανάγνωσης, αφενός θα κατανοήσει και θα απολαύσει πολύ περισσότερο το μυθιστόρημα και αφετέρου θα

¹ Το ίδιο ισχύει και για το βιβλίο *Οι ωραίες ημέρες του Βενιαμίν Σανιδόπουλου* του ίδιου του συγγραφέα Α.Μ.

² Δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατο του Μαρξ, δεκαπέντε χρόνια μετά τη συγγραφή της, σε επιμέλεια του Φρίντριχ Ένγκελς (στα 1891). «Το πρόγραμμα της Γκότα», στη συγκυρία που εκπονήθηκε, αποσκοπούσε στη συγκρότηση του ενιαίου Γερμανικού Εργατικού Κόμματος, γι' αυτό και οι επικεφαλής του Κόμματος απαγόρευσαν τη δημοσίευση της *Κριτικής* του Μαρξ στα έντυπά τους από φόβο μη δημιουργηθεί διάσπαση κ.λπ.

³ Αυτός ο αναγνώστης θα δικαιολογήσει τη μικρή παραλλαγή στον τίτλο του βιβλίου του Μαρξ στις πρώτες σελίδες της *Μανίας: Κριτική των προγραμμάτων της Γκότα και της Ερφούρτης*. Ο αναγνώστης που έχει κάποια μαρξιστική παιδεία γνωρίζει ότι στην Ερφούρτη εκπονήθηκε ένα δεύτερο πρόγραμμα (1891), του Γερμανικού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος – εν όψει αυτού του δεύτερου προγράμματος ο Ένγκελς δημοσίευσε την *Κριτική* του Μαρξ.

αναστοχαστεί, με αφορμή την ιστορία της αφήγησης, τις όποιες απόψεις του γύρω από την Ιστορία και τον τρόπο που οι αφηγήσεις της καθορίζουν τη συνείδηση των ανθρώπων.

Το δικαίωμα στην εργασία και στο μέλλον

Σ' αυτό το βιβλιαράκι ο Μαρξ σχολιάζει το σχέδιο προγράμματος του Γερμανικού Εργατικού Κόμματος το οποίο, μεταξύ των άλλων απαιτούσε, όσον αφορά τη μελλοντική κομμουνιστική κοινωνία, οι άνθρωποι να αμοίβονται, μέσα από την κοινή ιδιοκτησία και διαχείριση των μέσων παραγωγής, *κατά τις ανάγκες τους*.

Ο Μαρξ ισχυρίζεται επ' αυτού ότι οι ανάγκες των ανθρώπων διαφέρουν και επομένως αυτοί που θα έχουν περισσότερες ανάγκες θα πληρώνονται περισσότερο, θα είναι περισσότερο «πλούσιοι» από τους άλλους που θα «δικαιολογούν» μικρότερες ανάγκες.

Ο συλλογισμός του Μαρξ μοιάζει εκ πρώτης όψεως αντίθετος με την κομμουνιστική υπόσχεση / ηθική της ισότητας και της ίσης κατανομής των αγαθών – αλλά είναι προσγειωμένος στην πραγματικότητα. Αν οι άνθρωποι πληρώνονται σύμφωνα με τις ανάγκες τους, και ανεξάρτητα με την εργασία που καταβάλλει ο καθένας, εξηγεί ο Μαρξ, δεν θα υπάρχει πια το κίνητρο για την εργασία. Κι αν δεν υπάρχει το κίνητρο για την εργασία, οι άνθρωποι δεν θα δουλεύουν, η παραγωγικότητα θα πέσει, και η κοινωνία, όσο καλές προθέσεις κι αν διατυμπανίζει στα πιστεύω της, δεν θα μπορεί να εγγυηθεί το πρωταρχικό ζητούμενο του κομμουνισμού: ένα αξιοπρεπές βιοτικό επίπεδο για όλους.

Άλλωστε, προσθέτει ο Μαρξ, το να τονίζουμε ότι οι εργαζόμενοι πρέπει να πληρώνονται *κατά την εργασία που καταβάλλει ο καθένας* αποτελεί και εξαιρετικό όπλο *σήμερα*, για τις διεκδικήσεις των εργαζομένων εναντίον του καπιταλισμού (εναντίον και του αστικού δικαίου που τον στηρίζει) – εφόσον στον καπιταλισμό *στην πραγματικότητα* κανείς δεν ανταμοίβεται με *το ακριβές αντίτιμο της εργασίας του...*

Από την άλλη όμως δεν πρέπει να σκεφτόμαστε τις πραγματικές ανάγκες των εργαζομένων; Το γεγονός π.χ. ότι κάποιος δεν έχει τις ίδιες δυνατότητες με άλλους στην εργασία; Ότι δεν μπορούν όλοι να παράγουν το ίδιο; Ότι ακόμα κάποιος μπορεί να είναι άρρωστος, με ειδικές ανάγκες κ.λπ.; Αυτή η ηθική αρχή πρέπει πάντα, υποστηρίζει ο Μαρξ, να μας καθοδηγεί όταν αναφερόμαστε στη μελλοντική κοινωνία. Όμως μπορούμε να αρκεστούμε στο να διακηρύσσουμε στα λόγια τον

τελικό στόχο που θέλουμε να πετύχουμε στην κομμουνιστική κοινωνία; Το αληθινό ζήτημα είναι: μπορούμε κάποτε να πετύχουμε αυτόν τον στόχο; Σε ποιο βαθμό είναι εφικτός; Μέσα από ποιες διαδικασίες;

Εμπρός σ' αυτό το θεμελιώδες στρατηγικό ερώτημα ο Μαρξ επινοεί τη θεωρία των *σταδίων*, της βαθμιαίας δηλαδή μετάβασης από τον καπιταλισμό στον κομμουνισμό – μια θεωρία που έχει προκαλέσει τις περισσότερες και πιο αλληλοσυγκρουόμενες ιδεολογικές συζητήσεις στην ιστορία της παγκόσμιας Αριστεράς. Πηγαίνοντας δηλαδή ένα βήμα πιο πέρα το αναφερθέν σκεπτικό του καταλήγει ότι σε ένα *πρωταρχικό στάδιο μετάβασης προς την κομμουνιστική κοινωνία, δεν υπάρχει περίπτωση να αποφύγουμε την αμοιβή με βάση την εργασία.*

Εκ πρώτης όψεως αυτό μοιάζει παράδοξο· είναι σαν να υποστηρίζει ο Μαρξ ότι για όσο διάστημα η κοινωνία θα προσπαθεί να καταργήσει τις κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες αυτές θα υπάρχουν περίπου... εξ ανάγκης! Αλλά αυτή, ισχυρίζεται ο Μαρξ, είναι η απαίτηση της ίδιας της πραγματικότητας: εφόσον η κοινωνία δεν θα έχει προχωρήσει ακόμα σε τέτοια οικονομική κατάσταση ώστε να έχει γίνει δυνατή η κατανομή του κοινού πλούτου κατά τις ανάγκες του καθενός, και, άρα, εφόσον αυτό δεν θα έχει καταστεί κοινή συνείδηση, είναι πρακτικά αδύνατον τα μέλη της πρώτης κομμουνιστικής κοινωνίας να αμοίβονται με αποκλειστικό κριτήριο τις ανάγκες τους!⁴

Απαιτείται επομένως ένα στάδιο προετοιμασίας, οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής, πριν η κοινωνία εγκαταλείψει οριστικά τον καπιταλισμό και περάσει στον κομμουνισμό. Αυτό το στάδιο της χειραφέτησης απέναντι στον καπιταλισμό *θα αποτελέσει μια προσωρινή φάση, ισχυρίζεται ο Μαρξ και όχι τον τελικό στόχο.*

Σ' αυτό ακριβώς το σημείο, μέσα σε μια προγραμματική παράγραφο που έκτοτε έχει εμπνεύσει χιλιάδες κείμενα – παράγραφο που έμελλε να συνοψίσει το ουτοπικό όραμα εκατομμυρίων ανθρώπων, ο Μαρξ βρίσκει ευκαιρία να ζωγραφίσει με δυο τρεις εκπληκτικές πινελιές το ανώτατο στάδιο της κομμουνιστικής κοινωνίας (καταγράφεται σε μια κομβική στιγμή στη ***Μανία με την Άνοιξη***):

⁴ Όπως το διατυπώνει συγκεκριμένα στην *Γκότα* «δεν μπορεί ο νόμος που εξασφαλίζει το δικαίωμα στην εργασία να βρίσκεται σε ανώτερο επίπεδο από την οικονομική και πολιτισμική κατάσταση της κοινωνίας».

«Σε ένα ανώτερο στάδιο της κομμουνιστικής κοινωνίας, όταν θα έχει εξαφανιστεί η δουλκή υποταγή των ατόμων στον καταμερισμό της εργασίας, και, μαζί της, η αντίθεση ανάμεσα στην πνευματική και στη χειρωνακτική εργασία· όταν η εργασία δεν θα είναι απλώς ένα μέσο για την επιβίωση, αλλά θα έχει καταστεί η πρώτη ζωτική ανάγκη· όταν, παράλληλα με την πολύπλευρη ανάπτυξη των ατόμων, θα έχουν επίσης αυξηθεί οι παραγωγικές δυνάμεις και άφθονες θα αναβλύζουν όλες οι πηγές του συλλογικού πλούτου, τότε και μόνον τότε θα μπορεί οριστικά να ξεπεραστεί ο ασφυκτικός ορίζοντας του αστικού δικαίου και η κοινωνία θα μπορεί να γράψει στις σημαίες της: *Από τον καθένα σύμφωνα με τις δυνατότητές του, στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του!*»

Dixi et salvavi animam meam

Με αυτή τη λατινική φράση⁵ (που επίσης χρησιμοποιεί ένας από τους κεντρικούς ήρωες της *Μανίας*) ο Μαρξ κλείνει την παραπάνω *Κριτική του* στο πρόγραμμα της Γκότα. Η φράση του, στα συμφοραζόμενα μιας κριτικής που αφορά τη μελλοντική κομμουνιστική κοινωνία, έχει έκτοτε δεχτεί πολλαπλές ερμηνείες.

Ουσιαστικά έκφραζε έναν σοβαρότατο σκεπτικισμό εναντίον των ηγετών εκείνου του Κόμματος, ήταν περίπου σαν να έλεγε: εντάξει σύντροφοι, δεν πιστεύω ότι όλα αυτά που γράφω για την μελλοντική κοινωνία, για το πέρασμα από τον καπιταλισμό στον κομμουνισμό, μπορούν να βρουν εφαρμογή στο άμεσο μέλλον, ειδικά από αυτό εδώ το Κόμμα, εδώ και τώρα, το μέλλον είναι δύσκολο, όμως εγώ έκανα το καθήκον μου, είμαι εντάξει με τη συνείδησή μου, αυτή είναι η πραγματικότητα, μέσα από αυτή τη διαδρομή μπορεί να ολοκληρωθεί η κοινωνική ανατροπή, εγώ από τη μεριά μου, σύντροφοι, σας ειδοποίησα – μόνον μέσα από αυτή την (πολύ δύσκολη) διαδρομή των διαδοχικών σταδίων εξασφαλίζουμε τη δυνατότητα να χειραφετηθούμε απέναντι στον καπιταλισμό, έστω κι αν αυτό συμβεί στο απώτατο μέλλον...

Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι κάμποσα χρόνια μετά από την έκδοση αυτής της κριτικής ο Ένγκελς, σ' ένα του γράμμα στον Αύγουστο Μπέμπελ⁶, διευκρίνιζε κατά λέξη: «Μα γι' αυτό ο Μαρξ έγραψε την *Κριτική* και πρόσθεσε "dixi et salvavi animam meam": το τελευταίο αποτελεί απόδειξη ότι την έγραψε για να ησυχάσει τη συνείδησή του και δίχως να έχει την παραμικρή ελπίδα ότι εξασφαλίζει κάτι».

Η φράση του Μαρξ από νεότερους διανοητές έχει δεχτεί περισσότερο «ηττοπαθείς»

⁵ Η λατινική διατύπωση αποδίδεται στον Άγιο Αυγουστίνο και «μεταφράζει» την πασίγνωστη βιβλική ρήση, «Είπα και ελάλησα, αμαρτίαν ουκ έχω» (*Ἦλθον και ελάλησα αυτοίς αμαρτίαν ουκ έχω*, Κατά Ιωάννην ευαγγέλιο).

⁶ Περιέχεται σε όλες τις εκδόσεις του βιβλίου (Μάιος 1891).

ερμηνείες· αναφέρουμε για παράδειγμα την πλέον πρόσφατη, αυτή του Ζακ Ατταλί⁷ ο οποίος, σημειωτέον, μεταφράζει *με παρερμηνεία* τη λατινική φράση του Μαρξ ('Je ne dis ça que pour sauver mon âme' – μια δική του απόδοση⁸ που στην ουσία σημαίνει: «τα λέω ίσα ίσα για να σώσω την ψυχή μου»). Ο Ατταλί σχολιάζει εν προκειμένω: «Ο Μαρξ έγραψε αυτή τη φράση σαν να ήθελε να δώσει στους αναγνώστες του να καταλάβουν ότι το πολιτικό πρόγραμμα που πρότεινε στους γερμανούς σοσιαλιστές, απ' ό,τι πίστευε ο ίδιος, δεν είχε την παραμικρή πιθανότητα να εφαρμοστεί· σαν να σκεφτόταν ότι κανείς, και ποτέ, δεν θα είχε ούτε τη γενναιότητα ούτε τα μέσα, να κυριαρχήσει στον καπιταλισμό και στις ενθουσιώδεις και ταυτόχρονα αυτοκτονικές συνέπειές του».

Πάντως, στη *Μανία*, η φράση χρησιμοποιείται από τον Αντώνη Μπόγα σε μια, τηρουμένων των αναλογιών, παράλληλη συγκυρία: κι αυτός, όπως ο Μαρξ απευθύνεται σε συντρόφους. Κι αυτός, όπως εκείνος, βρίσκεται σε μια καμπή της ζωής του που ταυτόχρονα αποτελεί και καμπή του κινήματος στο οποίο παίζει ηγετικό ρόλο· τέλος και γι' αυτόν μπορεί θαυμάσια να ειπωθεί η φράση του Ένγκελς για τον Μαρξ: «την έγραψε (εν προκειμένω ο Αντώνης ο Μπόγας *την είπε*) για να ησυχάσει τη συνείδησή του και δίχως να έχει την παραμικρή ελπίδα ότι εξασφαλίζει κάτι...»

Η Γκότα και η Μανία

Η θεωρία που περιλαμβάνει η *Γκότα* και που ακροθιγώς περιγράψαμε εδώ εξηγεί, περιγράφει και συμβολίζει το φιλοσοφικό και, κατά προέκταση, το πολιτικό υπόβαθρο στο οποίο στηρίζεται τόσο το φαντασιακό των περισσότερων ηρώων του μυθιστορήματος όσο και εκείνο των πραγματικών «ηρώων» από τους οποίους η *Μανία* εμπνέεται.

Στη *Μανία με την Άνοιξη* το *Πρόγραμμα της Γκότα* είναι ένα αθέατο κλειδί, ένας μυστικός μηχανισμός που ξεκλειδώνει, για τον υποψιασμένο αναγνώστη, *την απόσταση της κανονικότητας της ζωής από την Ιστορία· την απόσταση ανάμεσα στη συλλογική και την ατομική ανάγκη· την απόσταση ανάμεσα στον ηθικό κανόνα και στην*

⁷ Στο βιβλίο του *Une brève histoire de l'avenir*, Paris, Fayard, 2006, σ. 361.

⁸ Η ορθή απόδοση (στις πιο γνωστές, στερεότυπες γαλλικές εκδόσεις του βιβλίου) είναι: «J' ai dit ce que j' avais à dire; ma conscience est en paix».

*πρακτική εφαρμογή του· την απόσταση που οφείλει πάντα να διανυθεί **ανάμεσα στην παραδομένη ανάγνωση και σε μια νέα ανάγνωση των πραγμάτων.***

Επομένως η κατά διαστήματα εμφάνιση του *Προγράμματος της Γκότα* στη μυθιστορηματική αφήγηση είναι ένα μικρό καμπανάκι στα παρασκήνια της αφηγούμενης ιστορίας ως Ιστορίας, μια εξ όνυχος υπενθύμιση άλυτων κοινωνικών αντιφάσεων που έχουν διατυπωθεί από παλιά: οπότε οι διακυμάνσεις στη χρήση αυτού του αφηγηματικού μοτίβου, μέσα στην όλη πλοκή του μυθιστορήματος, από τις πρώτες έως τις τελευταίες σελίδες, υπογραμμίζουν (λιγότερο ή περισσότερο πειστικά, αυτό μένει να το κρίνει ο κάθε αναγνώστης) ότι, το λιγότερο, κανείς δεν μπορεί να παίζει ανάλαφρα με την Ιστορία (ούτε με τη συνείδησή του) *ακόμα κι αν αγωνίζεται στο όνομά της.*

Την Επανάσταση, που τις δυσοίωνες προοπτικές της στον εικοστό αιώνα ο Μαρξ ήταν αδύνατον να προβλέψει στη δική του συγκυρία, καλούμαστε επιτακτικά να ξαναδιαβάσουμε κάθε φορά που το ζήτημα τίθεται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο *από την ίδια την κοινωνία.*

Η Ιστορία της Ελλάδας στον εικοστό αιώνα δεν έπαψε να δίνει αφορμές γι' αυτό το ξαναδιάβασμα. ***Η μανία με την Άνοιξη*** δοκίμασε να ανιχνεύσει ορισμένες από αυτές. Dixi, λοιπόν κι εγώ, με την ευκαιρία που *Η μανία* εκδίδεται ξανά, και *salvani animam meam.*

A.M.